

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13847978>

Nabijon Narziyev

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Tarix kafedrası dotsenti,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori.

e-mail: nabinarziev04@gmail.com

Tarixiy antropologiya va uning etno-tarixiy tadqiqotlarda tutgan o'rniga doir mulohazalar

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarixiy tadqiqotlarda yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishi, siyosiy tarixdan qochish va etnomadaniy jarayonlarni o'rganishda tarixiy antropologiyaning amaliy ahamiyati haqida fikrlar keltiriladi. Shuningdek, O'zbekistonda tarixiy antropologiyaga oid tadqiqotlar yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: antropologiya, tarixiy antropologiya, yangi tarix, Anallar maktabi, mikrotarix, determinizm, evolyutsionizm

Insonlar tarixi, turmush tarzini o'rganish masalasi qadimdan ko'pchilikni qiziqtirib kelgan. Qadimgi tarixchilarni harbiy tarixiy voqealar bilan birgalikda xalqlarning urf-odatları, an'analari, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy va diniy munosabatlari ham qiziqtirib kelgan. Yunon tarixchisi Geradotning "Tarix" asarida keltirilgan voqealar tavsilotida ham buni kuzatish mumkin. Antik davrda antropologik bilimlarning shu yo'nalishlarda taraqqiy eta boshlashi kuzatiladi. Shu o'rinda "antropologiya" atamasining lug'aviy ma'nosiga to'xtaladigan bo'lsak yunoncha so'z bo'lib «άνθρωπος» – inson, "λόγος" – fan degan ma'nolarni anglatadi. "Antropologiya" atamasining kelib chiqishi

antik davr falsafasidan boshlanadi. Qadimgi yunon faylasufi Aristotel (miloddan avvalgi 384-322) birinchi bo‘lib ushbu atamani inson tabiatining ma’naviy tomonlarini o‘rganadigan bilim sohasini belgilashda foydalangan. Ushbu atama ko‘plab klassik va klassik bo‘lmagan mutafakkirlar tomonidan ishlatilganiga qaramay (Kant, Feyerbax va boshqalar), maxsus falsafiy intizom va maktab faqat XX asrning boshlarida "falsafiy antropologiya" nomi ostida shakllangan. "Antropologiya" atamasi asl ma’nosida ko‘plab gumanitar fanlar (san’atshunoslik, psixologiya va boshqalar) va ilohiyotshunoslik (dinshunoslik, teologiya), diniy falsafada shu kungacha qo‘llanilib kelinmoqda. XVI asrda Yevropada antropologiya tushunchasiga ko‘proq «*jismoniy*» va «*fiziologik antropologiya*» sifatida qarashgan. XVII–XVIII asrlarga kelib Yevropa atamashunosligida antropologiya atamasi inson faoliyatining barcha jihatlarini o‘z ichiga qamrab oluvchi tushuncha sifatida shakllana boshlagan.

Antropologiyaning fan sifatida shakllanishining dastlabki bosqichida (XVIII – XIX asr o‘rtalari) insonning tabiat tarixi, jismoniy tuzilishi, psixologiyasi, madaniyati va tilini o‘z ichiga olgan universal fan sifatida keng tushunish hukmronlik qilgan. Inson tabiati va inson jamiyati haqidagi dastlabki umumiy tushunchalar geografik determinizm va evolyutsionizm nazariyasini oldindan belgilab bergan.

XIX asrning birinchi yarmida gumanitar fanlardagi ilmiy kashfiyotlar, masalan, qiyosiy tarixiy tilshunoslik va ibtidoiylikning arxeologik kashfiyotlari sabab bo‘ldi. XIX asrning o‘rtalaridan boshlab antropologik ilmiy jamiyatlar tashkil topdi. 1855 yilda Parijdagi Tabiat tarixi muzeyida antropologiya bo‘limi ochildi. Fransiyada birinchi Antropologik jamiyat 1859 yilda Pol Broka tomonidan ilgari mavjud bo‘lgan Etnologik jamiyat asosida tuzilgan. Xuddi shunday jamiyatlar boshqa mamlakatlarda ham paydo bo‘lgan. Keyinchalik Fransiya va Rossiyada antropologiya asosan biologiya (jismoniy yoki biologik, antropologiya) fanlari sifatida tushunila boshlandi, ingliz tilida

so‘zlashadigan mamlakatlarda u insonning ijtimoiy va madaniy faoliyatini (ijtimoiy yoki madaniy antropologiya) o‘rganishni ham o‘z ichiga oladi.

Sobiq Sovet Ittifoqi mamlakatlarida antropologiya ko‘pincha inson va uning irqalarining kelib chiqishi va evolyutsiyasi haqidagi fan, ya’ni jismoniy antropologiya deb tushunilgan. Antropologiyadagi izlanishlar fanning keng tarmoqlarda rivolanishiga olib kelgan. XX asrning 1990-yillardan boshlab Rossiya universitetlarida ijtimoiy, madaniy, siyosiy va falsafiy antropologiya bo‘limlari paydo bo‘la boshladi.

Shuni ta’kidlash keraki, totalitar tuzum davrida O‘zbekistonda antropologiya fani deganda bir yoqlama qarash shakllangan bo‘lib, fanning asosiy o‘rganilish obekti sifatida insonning fiziologik (inson tanasining tashqi tuzilishi va ulardagi o‘zgarishlarga oid) xususiyatlari o‘rganilgan. XX asrning ikkinchi yarimida totalitar tuzumga asoslangan mamlakatlarda tarixiy antropologiya deganda ibtidoiy davr odamlari hayoti, turmush tarzi, moddiy va ma’naviy madaniyatiga doir bilimlar beruvchi fan sifatida qaralgan. Fanning davriy chegarasi qadimgi davlatlar vujudga kelishi bilan nihoyasiga yetgan [1]. Aslida bu fanga nisbatan bir yoqlama qarash edi. XX asr o‘rtalariga kelib, G‘arbiy Yevropa va AQShda antropologiya atamasi inson faoliyatining barcha sohalarini o‘rganishga nisbatan qo‘llanila boshlangan. Masalan, madaniy antropologiya, ijtimoiy antropologiya, siyosiy antropologiya, diniy antropologiya, tarixiy antropologiya kabi tarmoqlarda antropologiya fani rivojlangan.

XX asr ikkinchi yarimida antropologiya keng tarmoqli fanga aylanib, turli darajalarda bir-biridan ajratilgan va o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir nechta fanlar shakllangan.

XX asrning 20-yillarida Fransiyada shakllangan Annallar maktabi namoyonlari (M.Blok, L.Fevr) tanqidiy g‘oyalari asosida tarixiy antropologiyaning o‘rganish obekti kengayib, qadimgi va o‘rta asrlar davri insonlar ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayot tarzini o‘rganish g‘oyasini ko‘tarib chiqdilar va an’anaviy tarixda qo‘llanib kelinayotgan

metodlarga qarshi bo‘lishgan. Bu esa Tarixiy antropologiyaning yangi ko‘rinishda rivojlanishiga olib kelgan.

XX asrda tarix fanini tadqiq etishda Germaniyalik K. Lamprext, Fransiyalik L. Fevr va M. Blok, Angliyalik L. N. Emir va R. Touni kabi olimlar eski voqeanavis tarixchilarga qarshi kurash olib bora boshladilar. XX asrning 50-yillariga kelib esa, “yangi tarix” deb atala boshlagan tarixiy antropologik tadqiqot usullaridan foydalanib tarixiy voqeliklarni yoritish ustun mavqega ega bo‘la boshladi. Unda voqeanavislik emas, balki struktura ustunlik qila boshlaydi. Tarixiy antropologiyada iqtisodiy tarix va ijtimoiy tarixning asosiy yo‘nalishi o‘rganish muammosiga aylana boshlandi. Tarixiy antropologiya fani turli davlatlarda turlicha nomlar asosida rivojlangan. Jumladan, Fransiyada “Annallar maktabi”, Italiyada “Mikrotarix”, AQShda “Madaniy antropologiya”, Angliyada “Ijtimoiy antropologiya” va boshqalar. Ularda tarix fanini tadqiq etishda ham o‘ziga xos metodologik yondashuvlar ko‘zga tashlanadi.

XX asr 80-yillaridan boshlab Yevropada ijtimoiy antropologiya assotsiatsiyalari tashkil topa boshlagan. XX asrning 2-yarimida Yevropa etno-tarixiy tadqiqotlarida quyidagi mavzular:

- ❖ O‘rta asrlar saroy ayonlari tili;
- ❖ O‘rta asrlar dehqonlar hayoti;
- ❖ Iqtisodiy tarix;
- ❖ O‘rta asrlar tabiblar kundaliklari;
- ❖ O‘rta asrlar odamlarining ovqatlanish tarixi;
- ❖ Muz (qor)ning insonlar hayotidagi ta’siri;
- ❖ O‘rta asrlar insonlar hayotida sehriga munosabat;
- ❖ O‘rta asrlar qishloqlarida ijtimoiy hayot kabi mavzular doirasida tadqiqotlar olib

borilishi tarixiy antropologiyaga oid yangi yshnalishlarni boshlab berdi.

Tarixchilarning madaniyatlararo masalalarga bo'lgan qarashlari iqtisod, siyosat, psixologiya, san'at, musiqa va adabiyot kabi sohalarda ham o'z ifodasini topadi. Antropolog va tarixchilar tarixiy hamda madaniy hodisalarga tarixiy va madaniy jihatdan to'g'ri baho berishda hamkorlik qilib kelmoqdalar[2].

XIX asr **ikkinchi** yarimida kolonial mamlakatlarda ma'muriyat va mahalliy aholi o'rtasidagi aloqalar yangicha ruhda rivojlanib bordi. Quldorlikka qarshi yurishlar ijtimoiy hayotda yangi to'lqinlarni yuzaga kelishiga sabab bo'la boshladi.

1830-yillarda Britaniya va Fransiya mustamlakachiligida quldorlik bekor qilindi. XIX asr mafkurasi bilan bir davrda shakllangan irqchilik ham yuqoridagi jarayonlarda o'zining asl mohiyatini yoqota boshladi. XX asrda bu jarayonlar yanada jadallashdi. Tarixchilar bu kabi o'zgarishning ham kichik ham yirik ko'rinishlarini o'rgana boshlaganlar. Shu o'rinda insoniyatning ijtimoiy va madaniy hayoti borasidagi fikrlari bir jamoa yoki bir jamiyat turigagina asoslanib o'rganilishi yoki xulosa qilinishi noto'g'ri ekanligi ta'kidlandi[3].

Avvalgi totalitar tuzum davrida tarixiy antropologiya fani asosan Yevropa va AQSH hududlarida paydo bo'lib rivojlanganligi uchun bu fan targ'ib qilgan g'oyalar bizda tanqid qilindi. Bu fanni o'rganish usullari, ular olgan xulosalar "biz uchun mutlaqo yot g'oya, noto'g'ri talqin, noto'g'ri xulosa" deb tushuntirildi, ularning o'rganish usullari ham e'tirof etilmadi. Ularda tarixiy antropologiya fani tarixni o'rganishning juda ko'plab usullarini qo'llagan bir paytda O'zbekiston hududida hamon tarixni tushunish, o'rganishning markscha usullari hukmronlik qilgan davr edi. Shu bois tarixiy antropologiya fani hozirgi mustaqillik sharofati tufayli O'zbekiston hududiga yangicha talqinda kirib keldi.

Ushbu fanning vujudga kelishida tarixiy bilimlarni yangilash, tarixni faqat siyosiy va harbiy mazmundagi ma'lumotlar bilan yozmaslik, tarixni o'rganishda iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy turmushdagi voqeiliklarni o'rganish, tanqidiy yondoshuvni ko'proq qo'llash Mark Blok va Lyusen Fevrlar asosiy maqsadlari ekanligini tushunish mumkin[4]. Buning asosiy sababi etib an'anaviy tarix XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida

jamiyat uning oldiga qo‘ygan muammolarga javob bera olmay qolganligida deb ko‘rsatilgan[5]. Bu esa tarixiy antropologiyaning vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri bo‘ldi. Aniq va tabiiy fanlar taraqqiy etayotgan bir paytda, tarix fani an’anaviy ravishda davlatlar tarixi, yirik urushlar, davlat, siyosat, jamiyat arboblari tarixini o‘rgangan holda tarixiy jarayonlardagi mayda, kichik detallar va voqeeliklarga, aholining iqtisodiy va ijtimoiy hayoti to‘g‘risida deyarli e’tibor qaratmasdan qolgan edi. Tarixiy antropologiya evolyutsionizm g‘oyalari asosida insoniyatning ibtidoiy hayoti va madaniyatini o‘rganish bo‘yicha ancha ishlar qilingan edi.

XX asrning birinchi yarimida antropologiya namoyondalari hikoya qilinadigan tarixdan muammoli va munozarali tarixga, yozishdan tushuntirishga o‘tishni maqsad qilib qo‘ygan edilar. Dastlabki davrlarda tarixiy antropologiyada quyidagi masalalarga e’tibor qaratildi:

- tarixda kichik voqeilikka tanqidiy yondashish
- tarixiy xulosalar berishda har bir davr odamlarning psixologik o‘ziga xosligini inobatga olish, buning uchun umumiylikdan qochish va xususiylikka e’tibor qaratish;
- insonning dunyoqarashi va fikrlashining tarixiy jarayonlarda o‘zgarishi mumkinligini o‘rganish;
- insonni vaqt oralig‘ida o‘rganilishi tarixda aniq faktlarni berishini, ya’ni tarixni bayon etishda siyosiy va harbiy voqialar uzoq davrlarni qamrab olishi bilan xarakterlanishi, oqibatda xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotidagi kichik davrlar o‘rganilmasdan kelinganligi tanqid ostiga olina boshlangan[6].

Birgina Mark Blok izlanishlarida yuqoridagi jihatlarga alohida e’tibor qaratiladi. M. Blok insonni vaqt oralig‘ida o‘rganilishini fanga ilk bora kiritgan shaxs hisoblanadi [7].

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, G‘arb tarixnavisligi tahlili shuni ko‘rsatadiki, yangi konsepsiya va oqimlari doirasida faoliyat olib borgan tadqiqotchilar ishlarida aniqlangan yangiliklar va chop etilgan maqolalar tarixiy antropologiyaga mos

ekanligini ko'rsatadi. So'ngi o'n yilliklarda tarixiy antropologiya faniga qiziqish butun dunyoda bo'lgani kabi O'zbekistonda ham keng yoyilib bormoqda. Etnologiyada olib borilayotgan tadqiqotlarning aksariyati etnografik dala tadqiqotlari asosida yaqin o'tmish tarixini yoritishga qaratilganligi sir emas. O'zbek davlatchilik tarixida muhim o'rin olgan yozma manbalar asosan siyosiy, harbiy tarixga oid qarashlarni asoslashga xizmat qilib kelgan. Lekin, bu manbalardagi ijtimoiy munosabatlar, ma'naviy hayot masalalarining ilmiy tahlili qolib ketmoqda. O'ylaymizki, tarixiy manbalarni etno-tarixiy o'rganishda tarixiy antropologiya fani ilgari surayotgan g'oyalar, uslubiy yondoshuvlar yangicha tadqiqotlarni olib borish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. – М.: Наука, 1989. 448 с.
2. Kottak C.Ph. Anthropology: the exploration of human diversity. 12 th ed. – New York: Mc.Graw-Hill Inc., 2008. – P 7.
3. Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge University Press. 2004. – P.4
4. Марк Блок и «Апология Истории». Биография ученого — в его идеях, открытиях, книгах ... Марк Блок и «Апология истории». 234 страницы
5. Кром. М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. 1-е изд. СП б: 2000; 2-е изд. СП б-2004; 3-е изд. – СП б 2010.
6. Жак Ле Гофф Средневековье и денги. Очерк исторической антропологии 2010 г. Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. – Санкт Перербург. Евразия. 2010г. 224 с.
7. Марк Блок. Апология истории, или Ремесло историка. Перевод Е.М. Лысенко. – М.: Издательство «Наука», 1973. – 234 с.

CONSIDERATIONS ABOUT HISTORICAL ANTHROPOLOGY AND ITS PLACE IN ETHNOHISTORICAL RESEARCH

Abstract

This article discusses the emergence of new trends in historical research, the avoidance of political history, and the practical importance of historical anthropology in the study of ethnocultural processes. Recommendations are also given regarding historical anthropology research in Uzbekistan.

Keywords: anthropology, historical anthropology, new history, School of Annals, Microhistory, determinism, evolutionism

СООБРАЖЕНИЯ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ И ЕЕ МЕСТО В ЭТНОИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В данной статье рассматривается возникновение новых направлений в исторических исследованиях, уход от политической истории, а также практическое значение исторической антропологии в изучении этнокультурных процессов. Также были даны рекомендации относительно исследований в области исторической антропологии в Узбекистане.

Ключевые слова: антропология, историческая антропология, новая история, школа Аннолов, микроистория, детерминизм, эволюционизм